

Комисија за очување националних споменика, на основу члана V став 4. Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини и члана 39. став 1. Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, на сједници одржаној од 6. до 8. новембра 2013. године, донијела је

ОДЛУКУ

I

Историјско подручје Градац, општина Хаџићи, проглашава се националним спомеником Босне и Херцеговине (у даљем тексту: национални споменик).

Национални споменик чине: праисторијска градина, римски споменици, средњовјековни град, темељи средњовјековне цркве, некропола са стећцима и каменолом.

Национални споменик се налази на простору који обухвата к.ч. 130/1, з.к. уложак број 76, к.ч. 131, з.к. уложак број 74, к.ч. 132, з.к. уложак број 58, к.ч. 133 и 134, з.к. уложак број 258, к.ч. 135 и 136, з.к. уложак број 259, к.ч. 137 и 138, з.к. уложак број 36, к.ч. 156, з.к. уложак број 230, к.о. Зовик и к.ч. 1826, з.к. уложак број 175, к.о. Хаџићи, општина Хаџићи, Федерација Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина.

На национални споменик се примјењују мјере заштите утврђене Законом о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика успостављене према Анексу 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини ("Службене новине Федерације БиХ", бр. 2/02, 27/02, 6/04 и 51/07).

II

Влада Федерације Босне и Херцеговине (у даљем тексту: Влада Федерације) дужна је да обезбиједи правне, научне, техничке, административне и финансијске мјере за заштиту, конзервацију и презентацију националног споменика.

Комисија за очување националних споменика (у даљем тексту: Комисија) утврдиће техничке услове и обезбиједити финансијска средства за израду и постављање информационе табле са основним подацима о споменику и одлуци о проглашењу добра националним спомеником.

III

Ради трајне заштите националног споменика, утврђују се мјере заштите које се односе на простор дефинисан у тачки I став 3. ове одлуке, односно дио парцеле

к.ч. 130/1, парцеле к.ч. 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138 и 156, к.о. Зовик и дио парцеле к.ч. 1826, к.о. Хаџићи. Обухват зоне заштите почиње са тромеђе парцела к.ч. 130/1, 138 и 139, к.о. Зовик, те иде на сјециште земљаног пута и шумске стазе. Гранична линија зоне заштите затим наставља шумском стазом до улаза у парцелу к.ч. 131, те иде њеним ободом до најсјеверније тачке парцеле к.ч. 131. Даље гранична линија иде на косу у тачки $Y=6515195$, $X=4851732$, па продужава косом до прилазног земљаног пута у тачки $Y=6515267$, $X=4851785$. Гранична линија даље наставља до далековода ($Y=6515331$, $X=4851868$) те продужава до земљаног пута у тачки $Y=6515411$, $X=4851930$. Надаље се гранична линија спушта до далековода изнад ријеке Зујевине у тачки $Y=6515689$, $X=4851973$, те наставља јужно трасом далековода до тачке $Y=6515404$, $X=4851345$. Са ове тачке гранична линија иде на тромеђу парцела к.ч. 130/1, 137 и 155, те наставља границом парцеле к.ч. 137 са парцелама к.ч. 155, 145/1 и 144. Даље гранична линија наставља границом парцеле к.ч. 138 са парцелама к.ч. 144, 143/2 и 139. до полазне тачке у тромеђи парцела к.ч. 130/1, 138 и 139. На том простору примјењују се слjedeће мјере заштите:

- дозвољени су искључиво истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови, радови на текућем одржавању, укључујући и оне радове који имају за циљ презентацију споменика, уз одобрење министарства надлежног за просторно уређење у Федерацији Босне и Херцеговине (у даљем тексту: надлежно министарство) и стручни надзор надлежне службе заштите наслеђа на нивоу Федерације БиХ (у даљем тексту: надлежна служба заштите);
- није дозвољено помјерање надгробника са гробова на било коју другу локацију;
- није дозвољено чишћење споменика од лишаја и маховине;
- изузетно од претходне алинеје, дозвољено је чишћење стећака у случају да је оно неопходно за истраживање епиграфских или декоративних елемената стећка, уз претходно израђен елаборат и одобрење надлежног министарства. Елаборат треба бити заснован на биолошким, хемијским, физичким и другим анализама за које конзерватор утврди да су неопходне, те садржавати одговарајуће конзерваторске мјере и процјену утицаја начина чишћења на камен;
- дозвољена је употреба савремених техничких рјешења у циљу идентификације изворне позиције споменика; дозвољено је обављање радова на инфраструктури, уз одобрење надлежног министарства и стручно мишљење надлежне службе заштите;
- није дозвољена никаква изградња, експлоатација природних ресурса, нити извођење радова који би могли угрозити национални споменик или утицати на измјену подручја, као ни постављање привремених објеката или сталних структура чија сврха није искључиво заштита и презентација националног споменика;
- забрањено је одлагање свих врста отпада;
- потребно је придржавати се мјера заштите утврђених Елаборатом заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом – Средњовјековни град Градац с некрополом стећака и остацима цркве, којег је израдио Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног

наслјеђа Сарајево 2010/2011. у којем је наведен Оквирни дугорочни план активности с глобалном динамиком подијељеном у етапе, који садржи план и динамику активности које је потребно спровести с циљем заштите локалитета Градац;

- простор споменика биће отворен и доступан јавности, а може се користити у едукативне и културне циљеве.

Влада Федерације дужна је посебно да обезбиједи спровођење слjedeћих мјера:

- израдити Студију утицаја Каменолома „Хаџићи“ на околину, због близине урбаног подручја, општине Хаџићи, близине насеља Дуповци и Гривићи, ријеке Зујевине, која је дијелом III водозаштитна зона извора градског водоводног система Хаџићи;
- забрањена је експлоатација камена из каменолома „Хаџићи“ на простору зоне заштите националног споменика;
- одредити оптималну количину експлозива, како се не би угрозила стабилност тла и остатака зидова објеката националног споменика;
- одредити техничке услове за експлоатацију камена, а који ни на који начин неће угрозити национални споменик и који требају садржавати сагласност надлежне службе заштите;
- извршити санирање измијењених геомеханичких својстава терена (насталих експлоатацијом камена), којим ће се обезбиједити статичка стабилност националног споменика;
- обухват истраживачког и експлоатационог подручја каменолома „Хаџићи“ уредити тако да својим даљим активностима не нарушава природно и културно- историјско добро;
- израдити План санације, рестаурације, конзервације и презентације националног споменика.

План санације, рестаурације, конзервације и презентације националног споменика треба садржавати:

- археолошко истраживање простора националног споменика;
- уређење локалитета са уклањањем самоникле вегетације;
- редовно одржавање споменика.

IV

Сви покретни налази, који у току археолошког истраживања буду нађени, биће депоновани у најближем музеју који испуњава кадровске, материјалне и техничке услове или у Земаљском музеју Босне и Херцеговине у Сарајеву, обрађени и презентовани на одговарајући начин.

Изузетно од става 1. ове тачке, у периоду до поновног отварања Земаљског музеја Босне и Херцеговине, а у случају да најближи музеј не испуњава кадровске, материјалне и техничке услове, носиоци археолошких истраживања дужни су да поднесу писани захтјев Комисији да одреди институцију у којој ће археолошки налази бити привремено депоновани.

Сав покретни и непокретни археолошки материјал који буде нађен у току археолошких истраживања неопходно је стручно обрадити.

Археолог – вођа археолошких истраживања дужан је након извршених

археолошких радова да поднесе извјештај Комисији и институцији која је обавила истраживања.

Археолог – вођа археолошких истраживања мора имати на располагању сав пронађени покретни и непокретни археолошки материјал док траје истраживање и док не заврши извјештај, а најдуже за период од три године.

Паралелно с извођењем археолошких истраживања, неопходна је сукцесивна конзервација непокретних налаза на локалитету и конзервација покретног археолошког материјала и његово депоновање у одговарајуће просторе (депое).

Након достављања извјештаја о спроведеном истраживању, Комисија ће утврдити покретне налазе на које ће бити примјењиване мјере заштите које Комисија утврђује.

Изношење покретних налаза из става 1. ове тачке из Босне и Херцеговине није дозвољено.

Изузетно од одредбе претходног става, уколико вођа истраживања утврди да је неопходна обрада неког налаза ван земље, доказе о томе презентоваће Комисији, која може дозволити привремено изношење налаза из земље под детаљно утврђеним условима његовог изношења, поступања с њим у току боравка ван земље и његовог повратка у Босну и Херцеговину.

V

Стављају се ван снаге сви спроведбени и развојни просторно-плански акти у дијелу у којем су супротни одредбама ове одлуке.

VI

Свако, а посебно надлежни органи Федерације Босне и Херцеговине, кантона, градске и општинске службе, суздржаће се од предузимања било каквих радњи које могу да оштете национални споменик или доведу у питање његову заштиту.

VII

Ова одлука доставиће се Влади Федерације, надлежном министарству, надлежној служби заштите и општинском органу управе надлежном за послове урбанизма и катастра, ради спровођења мјера утврђених у тач. II - VI ове одлуке, те надлежном општинском суду ради уписа у земљишне књиге.

VIII

Саставни дио ове одлуке је образложење са пратећом документацијом, које је доступно на увид заинтересованим лицима у просторијама и на веб страници Комисије (<http://www.kons.gov.ba>).

IX

Према члану V став 4. Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, одлуке Комисије су коначне.

X

Ова одлука ступа на снагу наредног дана од дана објављивања у «Службеном гласнику БиХ».

Ову одлуку Комисија је донијела у сљедећем саставу: Зеупер Аhunbay, Martin Cherry, Љиљана Шево, Амра Хаџимухамедовић и Дубравко Ловреновић.

Предсједавајућа Комисије

Амра Хаџимухамедовић

Број: 05.2-2.3-53/13-39
6. новембра 2013. године
Сарајево

Образложење

I – УВОД

На основу члана 2. став 1. Закона о спровођењу одлука Комисије за очување националних споменика, успостављене према Анексу 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, “национални споменик” је добро које је Комисија за очување националних споменика прогласила националним спомеником, у складу са чл. V и VI Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, као и добра уписана на Привремену листу националних споменика Босне и Херцеговине («Службени гласник БиХ», број 33/02), све док Комисија не донесе коначну одлуку о њиховом статусу, а за што не постоји временско ограничење и без обзира да ли је за то добро поднесен захтјев.

Дервиш Јасика из Тарчина поднио је, дана 10. фебруара 2012. године, приједлог/петицију за проглашење праисторијске градине, римских споменика, средњовјековног града, цркве, некрополе и каменолома са стећцима у насељу Градац, општина Хаџићи, националним спомеником Босне и Херцеговине.

У складу са одредбама Закона, а на основу члана V став 4. Анекса 8. и члана 35. Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, Комисија је приступила спровођењу поступка за доношење коначне одлуке за проглашење добра националним спомеником.

Изјава о значају добра

Историјско подручје Градац представља мјесто са снажним континуитетом живљења који траје од праисторије до касног средњег вијека. Доказ томе су: праисторијска градина, налази из античког периода, те средњовјековни остаци града, цркве и стећака.

Праисторијска градина је каснијом активношћу разорена, док се у налазе из античког доба од II до IV вијека сврставају: одломци архитектонске пластике, анепиграфска ара, надгробни споменик Аурелијевца (*Aurel. Super, veteranus ex leg. VIII*), с краја II или с почетка III вијека те римски жртвеник с богато украшеном стрехом патером и урцеусом на бочним странама, без натписа. Из касноантичког периода су три одломка стубића и базамент олтарне преграде. Налази су депоновани у депоу Земаљског музеја у Сарајеву.

Историјски подаци из 1355. и 1378. године указују да је на Градцу за вријеме бана и краља Твртка I Котроманића (око 1338. - око 10. марта 1391.) постојао трг и царинарница, а као цариник спомиње се Стјепко де Флиско «in Gradec domini regis Bosne». Од друге половине XIV вијека до успоставе османске управе, на Градцу је егзистирало касносредњовјековно утврђење, а састојало се из два основна, функционално и фортификационо повезана дијела: Захођа са кулом на Кику, које је смјештено на каменој груди и Гребена на одвојеној еродираној стијени. На уској, благо укошеној тераси испод Захођа смјештена је некропола са стећцима и остацима темеља цркве. Локалитет се назива »Орах« или »Грчко гребље«.

Црква је саграђена под утицајем романичке умјетности и с неколико истовремених укопа егзистирала је у периоду од краја XI до XIII вијека када је и срушена. Оријентисана је у правцу запад – исток са димензијама хоризонталних

габарита: 7,80 x 5,65 м с вањске стране и 6,40 x 4,15, м с унутрашње стране.

II - ПРЕТХОДНИ ПОСТУПАК

У току вођења поступка, извршен је увид у:

- податке о садашњем стању и намјени добра, укључујући опис, архитектонски снимак и фотографије;
- увид у садашње стање добра;
- копију катастарског плана;
- земљишно-књижни извадак;
- историјску, архитектонску или другу документарну грађу о добру, која је дата у попису коришћене документације у оквиру ове одлуке.

Према одредби члана V став 2. Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини и члана 37. Пословника о раду Комисије, прије доношења коначне одлуке о проглашењу добра националним спомеником, Комисија ће пружити могућност власнику предложеног националног споменика, подносиоцу петиције, институцијама надлежним за очување насљеђа, стручним и научним институцијама, стручњацима и научницима, као и другим заинтересованим лицима да изнесу своје ставове. У складу с тим, Комисија је предузела сљедеће активности:

- У "Службеном гласнику БиХ", број 74/13 од 24.09.2013. године објављено је Обавјештење о покретању поступка проглашења предметног и других добара националним споменицима, са позивом власницима и другим заинтересованим физичким и правним лицима, тијелима и институцијама да, у року од 30 дана доставе Комисији своје ставове у вези са проглашењем добра националним спомеником.
- Дописом број: 05.2-35.2-5/12-29, од 20. 02. 2012. године, Комисија је затражила достављање документације, напомена, сугестија и ставова власника у вези са проглашењем *Праисторијске градине, римских споменика, средњовјековног града, темеља средњовјековне цркве, некрополе са стећцима и каменолома у насељу Градац, општина Хаџићи* од: Општине Хаџићи (Начелник; Орган управе надлежан за послове урбанизма и катстра), Кантоналног завода за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Сарајево, Федералног министарства просторног уређења, Завода за заштиту споменика у саставу Федералног министарства културе и спорта.
- Дописом број: 05.2-35.2-2/13-196, од 06. 08. 2013. године, Комисија је од Кантоналног завода за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Сарајево, затражила достављање података у вези са проглашењем *Праисторијске градине, римских споменика, средњовјековног града, темеља средњовјековне цркве, некрополе са стећцима и каменолома у насељу Градац, општина Хаџићи*.
- Дописом број: 05.2-36.1-19/13-162, од 28. 10. 2013. године, Комисија је од Општинског суда у Сарајеву, затражила достављање земљишнокњижних уложака за сљедеће катастарске честице: 130/1, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138 и 156, к.о. Зовик те за к.ч. 1826, к.о. Хаџићи.

До доношења одлуке, Комисији је достављена сљедећа документација:

- Допис Федералног министарства просторног уређења број: 03-23-2-236/12, од 23. 02. 2012. године, којим је Комисија обавијештена да Федерално министарство не располаже подацима и документацијом везаном за предметно добро.
- Допис Завода за заштиту споменика у саставу Федералног министарства културе и спорта број: 07-40-4-1514-1/12, од 27. 02. 2013. године, којим су Комисији достављени подаци о евиденцији и статусу претходне заштите локалитета Градац у насељу Градац, општина Хаџићи.
- Допис начелника општине Хаџићи број: 02-40-4-4273/2012, од 24. 04. 2012. године, којим је Комисији достављена сљедећа документација:
 - Копија катастарског плана број: Ха-78, к.о. Зовик, Р: 1: 2 500;
 - Какатстарскокњижни извадак број: 76, к.о. Зовик, Хаџићи;
 - Допис Завода за планирање Кантона Сарајево, број: 09-23-890/1- 12, од 16. 04. 2012. године;
 - Стручно мишљење Завода за планирање Кантона Сарајево, број: 09-02-23-1835/12, од 14. 04. 2012. године, са прилозима; Извод из просторног плана Кантона Сарајево за период 2003-2023- године са границама археолошког локалитета Градац и истражног простора и експлоатационог поља каменолома „Хаџићи“ те ортофото снимак археолошког локалитета Градац и истражног простора и експлоатационог поља каменолома „Хаџићи“.
 - CD на којем се налази „Елаборат заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом; *Средњовјековни град Градац с некрополом стећака и остацима* цркве, који је на основу наруџбе Општине Хаџићи, израдио Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Сарајево, чиме је исказана спремност и рад Општине Хаџићи на очувању предметног добра културне баштине.
- Допис Општинског суда у Сарајеву, земљишнокњижна канцеларија, број: 065-0-РЗ-13-4929, од 04. 11. 2013. године, којим су Комисији достављени з.к. извадци за к.ч. 130/1, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138 и 156, к.о. Зовик и к.ч. 1826, к.о. Хаџићи.
- ставови власника земљишних парцела до доношења Одлуке нису достављени.

На основу увида у прикупљену документацију и стање добра, утврђено је сљедеће:

1. Подаци о добру

Локација

Комплекс средњовековног града подигнут је на надморској висини од око

700 м, на крајњем стрмом кршевитом и седлом одвојеном сјевероисточном обронку Ормања, који са обронцима Игмана, на десној обали Зујевине, твори кањон зван Сућеска. Кањон је дуг око 2 км и затвара простор између Хаџића и Дуповаца на сјеверу те насеља у Градцу и Зовику на југу. Село Градац је смештено на јужном крају кањона уз лијеву обалу Зујевине у малој, плодној и присојној долини, дугој око 2,5 км и око 200 рн нижој од утврђења. Од центра Хаџића удаљено 2 290 м у правцу југозапада. Изнад села на брду су евидентирани остаци материјалне културе из праисторије, антике и читав комплекс са утврђењем, црквом и некрополом стећака из средњег вијека.

Национални споменик се налази на простору означеном као к.ч. 130/1, з.к. уложак број 76, к.ч. 131, з.к. уложак број 74, к.ч. 132, з.к. уложак број 58, к.ч. 133, 134, з.к. уложак број 258, к.ч. 135, 136, з.к. уложак број 259, к.ч. 137, 138 з.к. уложак број 36, к.ч. 156, з.к. уложак број 230, к.о. Зовик и к.ч. 1826, з.к. уложак број 175, к.о. Хаџићи, општина Хаџићи, Федерација Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина.

Историјски подаци

На постојање насељености подручја сарајевске регије из периода праисторије упућују остаци неколико истражених локалитета, као што су: Бутмир, Соукбунар, Златиште, Дебело Брдо и други, од којих највреднију пажњу завређује «неолитска бутмирска култура».¹

Од касног бронаног доба (од средине XI до средине VIII в. п.н.е.), па све до римског освајања (9 године н.е.) у горњем подручју Босне и Врбаса евидентирана је јединствена културна група («средњобосанска културна група»), која на истоку досеже до планине Романије, а на западу до Јајца. Из писаних извора римског доба утврђено је да су на том простору биле племенске територије Десидијата, политички активног племена почетком нове ере са главним упориштем у Брези. На простору Брезе пронађен је надгробни споменик племенског старјешине («*princers Daesitiatum*»), а ту је вјероватно била и завршна тачка цесте "*a Salona ad He . . . , castellum Daesitiatum*", која је изграђена 20/21. године нове ере. У римско доба карактеристичан је развој градских насеља која су израсла на бази коњукурних грана економије: рударства и љековитих извора. Тако се на подручју Сарајева формирала колонија *Aquae S(ulphureae)*.²

Комплекс краљевског града Градца се налази на подручју које се простире између Иван-планине на западу и Сарајевског поља на истоку. На сјеверу је омеђено обронцима Ормања, а на југу Игманом и Бјелашницом. Градац је у периоду римске управе надзирао пролаз долином ријеке Зујевине у Сарајевско поље, као и у средњем вијеку. И. Бојановски је на локалитету пронашао римску опеку, надгробни споменик неког Аурелијевца (*Aurel. Super, veteranus ex leg. VIII umd. CIL III 8375*), затим римски жртвеник с богато украшеном стрехом патером и урцеусом на бочним странама, без натписа.³

Крајем XII вијека за владавине бана Кулина, ова територија се налазила у

¹ Скарић, Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Сарајево: Изабрана дјела, књ. I, 1985, стр. 37–42.

² Анђелић, Павао, *Бобовац и Краљева Сутјеска (Столна мјеста босанских владара у XIV и XV вијеку)*, Сарајево: «Веселин Маслеша», 1973, стр. 222, 223.

³ Бојановски, Иво, *Прилози за топографију римских и предримских комуникација у римској провинцији Далмацији*. Годишњак ЦБИ, књ. XVII, Сарајево, 1978, стр. 104, 105.

оквиру босанске државе, чија се јужна граница протезала линијом Острожац – Коњиц – Островица – Фоча – Устипрача. Подручје око Градца било је у директном посједу босанских банова, касније краљева, који су главни економски интерес остваривали преко великог владарског домена, претежно сточарског карактера, на падинама у подножју Бјелашнице и Ормања. Ипак, врло оскудни историјски подаци односе се на секундарну привредну дјелатност на овом подручју, на убирање царина и на закуп тргова.⁴

У раном средњем вијеку на подручју Сарајевског и Височког поља формирана је жупа Врхбосна, која је обухватала простор горњег тока ријеке Босне и сливове њених притока Миљацке, Жељезнице и Зујевине.⁵

У вријеме формирања, власт над овом жупом припадала је босанском бану, односно краљу. Међутим, процес трансформације жупе Врхбосна у мање жупске области започео је у вријеме формирања великих феудалних области унутар босанског краљевства. Највећи дио жупе Врхбосна припао је породици Павловић, док је у посједу босанског краља остала област око ријеке Зујевине (подручје данашњих Хаџића). Крајем XIV вијека процес растакања жупе Врхбосна се интензивира, што доводи до дефинитивне подјеле на неколико мањих жупских области. Централни дио раније области задржао је стари назив, док су новоформиране жупе добиле називе по утврђењима и трговима који су постали центри области. Тако су на простору некадашње жупе Врхбосна формиране: жупа Врхбосна, Градчац-Смучка, Мокро-Гласинац и Пале. Градчац је остао и даље у Краљевој области, а остале три жупе у области Павловића. Овако успостављена организација простора задржала се без промјена током прве половине XV вијека. Једина промјена услиједила је 1435/36. године када су Косаче уз помоћ Османлија, привремено загосподариле већим дијелом жупе Врхбосна, укључујући и њено средиште са градом Ходидједом. Продор Косача у изворно подручје ријеке Босне одвијао се преко подручја данашњег Трнова у сливу ријеке Жељезнице.⁶

Тако су се на подручју између Ивана и западног руба Сарајевског поља у двије природне цјелине формирале двије жупе (кнежије) са својим управно-политичким центрима у утврђеним градовима. У западном дијелу од Ивана до развођа и превоја у селу Осенику формира се жупа са центром у Тухељу и царинарницама у Смужкој и Раштелици. У Смужкој се одвајао пут који је са југа водио у Босну за Крешево и Фојницу. На истоку у порјечју Зујевине формира се жупа (кнежија) са центром у Градцу. Могућа граница ове жупе обухватала би крајеве на лијевој обали Зујевине од Бињежева на истоку, преко Баталовог брда у Мишићима и западних обронака Ормања до села Луке на западу. На десној обали овој кнежији би припадала насеља на сјеверним падинама Бјелашнице, од Казиних Бара преко Љубовчића, Локава, Зовика и Хаџића све до крајњих сјеверозападних падина Игмана. Цијело подручје од Ивана до Сарајевског поља

⁴ Фекежа, Лидија. *Археолошка истраживања средњовјековног града и цркве у селу Градац код Хаџића*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 176.

⁵ Мушета-Ашчерић, Весна. *Средњовјековна насеља на мјесту данашњег Сарајева у Прилозима историји Сарајева*. Радови са научног симпозијума «Пола миленија Сарајева» одржаног од 19. до 21 марта 1993. године. Институт за историју и Оријентални институт, Сарајево, 1997, стр. 36.

⁶ Мушета-Ашчерић, Весна. *Сарајево и његова околнина у XV стољећу, између запада и истока*. Sarajevo Publishing, Сарајево, 2005, стр. 16–19. + Карта – Жупе сарајевског подручја у првој половини XV стољећа.

било је природна веза између крајева средње Босне и оних јужно од Неретве. Око Тарчина један крак се одвајао од *via Narente* за Лепеницу, а други је кроз порјечје Зујевине водио до Сарајевске котлине и даље на исток.

Према документима из 1355. и 1378. године у Градцу је био бански, а затим краљевски трг, чију су царину држали под закупом дубровачки трговци.⁷

Као цариник спомиње се Стјепко де Флиско «in Gradec domini regis Bosne».⁸ Значи да је у Градцу доста рано настао повремено трг, али средином XIV вијека, није могао да се развије у јачи привредни центар. Лежао је уз друм који у то вријеме још није имао већи значај. Тек у првој половини XV вијека се повећала стратешка и транзитна важност основног путног правца за Врхбосну у порјечју Зујевине, али се само насеље Градац није никада развило у јачи центар. Име Градац сачувало се до данас у селу испод утврђења. У селу и његовој ближој околини још постоје остаци некропола са стећцима. Ипак се може предпоставити да је паралелно са постојањем утврђења било насеље, тј. подграђе отвореног типа. Да ли је паралелно са постојањем цркве у XII и XIII вијеку било и неко мање утврђење или насеље, није констатовано. Градац је, вјероватно, на прелазу из XIV у XV вијек, када се формирају жупа (кнежије), постао управно-политички центар једне такве јединице. Сам град се не спомиње ни у једном историјском извору. У османском дефтеру из 1469. године јавља се нахија Градчац, која је обухватала територију између Ивана и Сарајевског поља. У попису насеља налазило се и село Градац, али се не спомиње утврђење. Вјероватно је већ у то доба било разорено. Пошто се име Градац рефлектовало у имену нахије, може се претпоставити да је каснофеудална жупа (кнежја) добила име према насељу и утврђеном граду, који је био њен управно-политички центар. Осим што је ужа локација управног центра у жупи по правилу слиједила утврђени град, до утврђења на Градцу налазила се велика некропола стећака, која, је по свом настанку уз разорену цркву представљала гробље једне сеоске општине.

Елементи за датирање остатака касносредњовековног утврђења су развијени тлоцрт са распоредом и обликом кула, заобљавањем зидова на угловима, те познати историјски и политички процес и политичка ситуација у Босни с краја XIV и почетка XV вијека. Стога се може претпоставити да је ово утврђење тада настало као одраз »тежње и потребе сваке жупе иИи кнежије да има свој град«. Спадао је у врсту града – управног центра са мањим насељем. Османлије су већ 1435. године заузеле Врхбосну и из тог упоришта вршили даље продоре на територију краљеве земље. О појачаној важности утврђења на Градцу у овом периоду свједочи и приградња стрелница, јер је оно било уједно и посљедња утврђена тачка на комуникацији према Сарајвском пољу. У дефтеру из 1469. године утврђење се не спомиње. Град је вјероватно систематски порушен при заузимању територије краљеве земље најдаље до 1463. године.⁹

2. Опис добра

⁷ Фекежа, Лидија. *Археолошка истраживања средњовјековног града и цркве у селу Градац код Хаџића*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 176, 177.

⁸ Бојановски, Иво, *Прилози за топографију римских и предримских комуникација у римској провинцији Далмацији*. Годишњак ЦБИ, књ. XVII, Сарајево, 1978, стр. 105, фуснота 139.

⁹ Фекежа, Лидија. *Ibidem*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 176–178.

На локалитет се долази са сјеверне стране из села Градац за разлику од средњовјековног прилаза и пута који је до платоа Градца водио из Дуповаца преко зараванка изнад лијеве стране кањона до утврђеног града, поред којег се спуштао у село. Успоставом каменолома, данас је тај средњовјековни пут дијелом прекинут и уништен. Сам локалитет Градац се налази на надморској висини од 698 м те географској ширини N 43°48'33.57" и географској дужини E 18°11'8.84"¹⁰. Колико је положај самог локалитета био повољан свједоче остаци материјалне културе из праисторије, антике и читав комплекс са утврђењем, црквом и некрополом стећака из средњег вијека.

О локалитету Градац писали су: М. Мандић,¹¹ Ђ. Мазалић,¹² систематска археолошка истраживања вршила је Л. Фекежа,¹³ док је Нермина Мујезиновић, као вођа пројекта, приредила Елаборат заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом.¹⁴

Својим природним карактеристикама локалитет Градац је дуги низ вијекова пружао услове за насељавање што је оставило трага и у топономастици. Називи појединих дијелова локалитета, као што су: Градина, Градац, Варда, Захође, Орах, Грчко гребље и Краљеви вртови то доказују.

Археолошким истраживањима у периоду 1981–1985 године обухваћена је црква, зидови на Захођу и кула на Кику.

Констатовано је да је постојала праисторијска градина, која је каснијом активношћу на локалитету потпуно разорена. Остала је хронолошки ближе недефинисана.

Из античког доба од II до IV вијека у секундарном положају је нађено неколико одломака архитектонске пластике, анепиграфска ара и надгробни споменик с краја II или с почетка III вијека, који су депоновани у депоу Земаљског музеја у Сарајеву.

Из касноантичког периода у секундарном положају су пронађена три одломка стубића и базамента олтарне преграде, такође, депоновани у депоу Земаљског музеја у Сарајеву. У периоду од краја XI до XIII вијека саграђена је и срушена црква са неколико истовремених укопа. Историјски подаци из 1355. и 1378. године односе се на трг и царинарницу у Градцу за вријеме бана и краља Твртка I Котроманића (око 1338. - око 10. марта 1391.). Од друге половине XIV вијека до доласка Османлија, на Градцу је било касносредњовјековно утврђење и некропола са стећцима.

Предузетим ископавањима дошло се до сазнања о средњовековној цркви. Одређен је однос цркве и некрополе стећака – стећци се налазе изван цркве. Констатовано је да Захође као градски обор није било насељено. Установљен је

¹⁰ www.google-earth.com (31. јули 2013.)

¹¹ Мандић, Миховил, *Археолошке цртице из Босне*. Старинар, сер. III, том IV, 1926/1927, Београд, 1928, стр. 9–14.

¹² Мазалић, Ђоко, *Градац код Хаџића*. ГЗМ, год. LIV/1942, Сарајево, 1943, стр. 193-206; *Нови подаци о Градцу код Хаџића*. Наше старине XIII, Сарајево, 1972, стр. 79–84.

¹³ Фекежа, Лидија. *Ibidem*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 165–183.

¹⁴ Мујезиновић, Нермина. *Средњовјековни град Градац с некрополом стећака и остацима цркве* – Елаборат заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом, Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Сарајево, Сарајево, 2010/2011.

тачан план остатака утврђења и откривен зид са стријелницама. Међутим, остала су отворена питања одакле потичу антички и касноантички одломци те да ли је у периоду од II до VI вијека постојало утврђење или нека сакрална грађевина. Такође се поставља питање да ли је на овом локалитету паралелно са црквом постојало и неко утврђење. Истраживања на ареалу некрополе те око главне куле на коти 711 можда би дала одређене одговоре. На комплексу средњовјековног града требало би још подробније истражити терен на Гребену, установити постојање цистерни и димензије јарака.¹⁵

Праисторијска градина

Археолошким истраживањима проведеним у периоду 1981–1985 године у јужном дијелу Захођа на највишем дијелу терена који је задржао назив Градина, у једној сонди, пронађени су остаци праисторијског керамичког материјала. Ситуација у сонди је одговарала једнослојним праисторијским локалитетима, а материјал је био толико аморфан да се није могао ближе хронолошки одредити.¹⁶

На основу споменутог, констатовано је постојање праисторијске градине, која је каснијом активношћу на локалитету Градац потпуно разорена, што је и разлог да је остала хронолошки ближе недефинисана.

Археолошки налази

Приликом ископавања на некрополи су биле три гомиле, рашчишћавањем гомиле I откопани су остаци средњовјековне цркве. Чишћењем гомиле II констатовано је да се ради о остацима темеља оградног зида око објекта на релативној дубини око 0, 60 м, тј. на почетку слоја здравице. Уз цркву су откривена четири гроба, гдје су откривене покровне плоче, а пети гроб је био уоквирен камењем узетим са рушевина, без прилога и без покровне плоче. У шуту у цркви и у њеној непосредној близини пронађено је неколико фрагмената камене пластике:

1. Седрени лук, дебљине 0, 35 м, ширина унутрашње стране лука је 0, 70 м, а висина 0, 40 м. Лучни отвор широк је 0, 34 м, а висок 0, 22 м, ширина кракова је 0, 18 м.
2. Одломак капитела од кречњака, димензије 0, 25x 0, 25 x 0, 25 м, промјер округлог доњег дијела је 0, 22 м. На фрагменту је остали дио низа од три акантова листа са сломљеним врховима и доњим дијелом и дјелимично четврти лист.¹⁷ По мотиву и изради листова сличан је капителима из Муџића и Клименије, који су датирани доста касно у V или VI вијек. Овај капител се веже за традицију класичне римске умјетности, али је доста осиромашен и деформисан, као и слични капители у Салони из IV вијека.
3. Капител од свијетлог кречњака, правоугаоног облика са двије половине које се сужавају према врху. На доњој половини на ужим бочним странама је урезан по један жлијиб.
4. Капител од свијетлог кречњака, правоугаоног облика са двије половине

¹⁵ Фекежа, Лидија. *Ibidem*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 182.

¹⁶ Фекежа, Лидија. *Ibidem*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 167.

¹⁷ Детаљнији опис фрагмента види у: *Археолошка истраживања средњовјековног града и цркве у селу Градац код Хаџића* ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 173, 174. Фекежа, Лидија.

које се сужавају према врху. На краћим странама доње половине има рељефно испупчење, а на дужим правилно клесано удубљење.

5. Фрагмент стубића од лапоровог кречњака, пречника 0, 17 м, висине 0, 19 м и ширине 0, 08 м. Дио орнамента се сачувао. На дну су сачуване горње половине два калежа са кружићима у средини. Из сваког калежа излази витица која се грана у двије гране. Изнад једног калежа и витице сачуван је дио грозда, а изнад другог најдоњи и најдужи крак листа винове лозе са нерватурама. Орнамент је израђен у плитком рељефу на глачаној основи и са простим урезима.
6. Одломак корпуса стубића, сав обијен, димензије 0, 20x 0, 15 x 0, 08 м, од истог материјала и украшен истом техником као фрагмент стубића од лапоровог кречњака. Сачуван је стилизован приказ калежа са кружницом у средини из које се горе и доље зракасто шире урезани жљебови. Горњи дио калежа је нешто шири од доњег.
7. Одломак базаментa стубића, сав обијен, димензија 0, 23 x 0, 21 x 0, 13 м од истог материјала и украшен истом техником као и фрагмент стубића од лапоровог кречњака и одломак корпуса стубића. На дну из струка извире по један узак листић, изнад којих се грана двопрута витица која уоквирује срцолики лист. По средини листа невјешто је урезана линија од које се грана урезана нерватура листа. На доњем крају листа су три дугметаста испупчења. Изнад петелке је мало ромбоидно поље, уоквирено витицом која се на горе сужава. Са сваке стране налази се по један фрагментирани доњи дио шиљастог јако издуженог листа са наглашеном нерватуром.¹⁸

Комплекс средњовјековног града

Средњовјековно утврђење заузима површину од око 6000 м². Састоји се из два основна, природна, функционално и фортификационо повезана дијела: Захођа са кулом на Кику, које је смјештено на каменој груди и Гребена на одвојеној еродираној стијени (План I). Захође је са три стране доста приступачно, док је на јужној страни изграђена кула на Кику (кота 711). Она се налазила у средини између двије одбрамбене зоне утврђења, на најбољем стратешком положају у оквиру цјелокупног комплекса. Са ње су се могла пратити кретања према граду са јужне и сјеверне стране, те бранити приступ граду са сјевера, а сама је била добро заштићена. Са југа је била омеђена стјеновитим тереном испресијецаним зидовима на Варди, који се обрушава око 50 м ниже на седло између куле и Гребена. У седлу је био проходан усјек који је преграђен зидом те је тако преко Варде пресјечен приступ кули и Захођу са јужне и југоисточне стране. Зидови око Захођа, дужине 220 м, у основи окружују неправилан троугаони простор, на сјеверу широк 80 м, а на југу једва 25 м. Највећа дужина у правцу север-југ износи 65 м. Површина Захођа је око 3300 м². На сјевероисточном и сјеверозападном заобљеном углу налазила се по једна кула четвороугаоне основе. Ове куле стражаре биле су потпуно увучене у платно омотача, јер је испод куле био јарак или стрма шарпа дубине до 5 м. Археолошким истраживањем куле у сјевероисточном углу на дубини од 0,70 м евидентиран слој урушеног зида још очуваног у висини од 1 м, док се у унутрашњости куле налазио слој гара и

¹⁸ Фекежа, Лидија. *Ibidem*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 170–176.

нагорјелог камења. Дебљина откопних зидова обје куле била је 0,90м. Предпоставља се да су откопани темељни дијелови зида. Главни улаз није идентификован, с обзиром да нису пронађени остаци којим би се егзактно потврдила његова позиција. Међутим, Л. Фекежа претпоставља да се главни улаз налазио у сјеверозападном дијелу периметралног бедема Захођа, поред куле, која је могла служити и као улазна кула, наводећи аргументе о стратешком карактеру и значају сјеверног периметралног бедема који је обезбјеђивао добар преглед сјеверног терена, био додатно осигураван и према којем је водио главни пут. Покретног архелашког материјала, као ни трагова стамбених објеката на Захођу није било. Само су у једној сонди, на највишем дијелу терена који је до данас задржао име Градина, нађени крајњи остаци праисторијског керамичког материјала, а ситуација у сонди је одговарала једнослојним праисторијским локалитетима. Материјал је био толико аморфан да се није могао ближе хронолошки дефинисати.

Главна кула на Кику (кота 711) била је од ненасељеног градског обора одвојена јарком широким 6–8 м. Смјештена је на највишој тачки у центру утврђења на главној оси цјелокупног средњовјековног одбрамбеног комплекса. Према свом положају и чињеници да је била најутврђенији објект на граду може се претпоставити да је сједињавала функције главне градске и бранич-куле и да је била одбрамбени кључ града. Саграђена је на каменој громади, чија је површина поравната насипањем земље. Кула има елипсоидни облик дужег промјера у смјеру исток-запад 13м, а краћег 11м. Дебљина очуваних зидова варира од 1,95 до 2,25 м. Око спољних страна зида био је велики насип урушеног зида са стврднутим кречом као облога, што на први поглед даје утисак да су зидови куле били много дебљи. Зато се до спољног омотача куле није могло доспјети. Промјер унутрашњости куле износи 2 м. Њени зидови су сачувани до висине од 3 м. Ради стврднутог шута око куле није се могла утврдити њена конструкција у односу на подлогу, те евентуална разлика између темељних и надземних зидова. Заравњени плато око куле био је првобитно широк око 3 м. Током ранијих археолошких истраживања која је вршио Ђ. Мазалић, на сјеверном дијелу платоа откривен је један зид елипсоидне основе, иза којег се налази јарак, који је одвајао кулу од градског обора. Ова структура је посебно занимљива с обзиром да су на њој идентификоване 4 пушкарнице – по двије са сваке стране најистуреније тачке зида, пласиране осно – симетрично у односу на њу, на размацама 1,20–1.50 м. Висина парапета, тј. надземног зида на којој се налази доња ивица отвора је 0,50м. Саграђен је накнадно с намјером да се додатно осигура, тј. заштити улаз у случају продора противника са сјевера.¹⁹

Како би се кула осигурала и са јужне стране, на стјеновитој Варди је изграђено неколико зидова. На основу очуваних трагова, утврђено је да се три зида радијално шире од куле ослањајући се јужним крајевима на изданке стијене. Средњи (јужни) и западни зид повезани су попречном преградом – структуром која тлоцртно одговара фрагменту елипсе. На тај начин, зидови формирају мали тарпезоидни обор испод југозападне ивице платоа Кика.

Иако је саставни дио комплекса те функционира у склопу цјелине одбрамбеног система, Гребен има свој засебан систем одбране. У току

¹⁹ Фекежа, Лидија. *Ibidem*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 166–170.

археолошких ситраживања 1981–1985 није третиран те су о њему допуњени подаци, које је раније дао Ђ. Мазалић у свом опису. Елементи који припадају цјелини Гребена, описани у наведним изворима на основу очуваних остатака су: кула на сјеверном крају еродиране стијене; јарак који опкољава Гребен; преградни зид на седлу с малим обором испред претпостављеног улаза те цистерна.

Осим ових структура које су у цјелости или фрагментима, биле очуване *in situ*, спомињу се и трагови од усијецања подница за куће уочени на сјеверној половини Гребена те претпоставка да није искључено постојање још неке куле на западној ивици Гребена негдје у средини (унутар простора на којем нису вршена истраживања), што се може потврдити једино путем будућих ископавања овога терена.²⁰

Некропола са стећцима и темељи цркве

На уској, благо укошеној тераси испод Захођа смјештена је некропола са стећцима и остацима темеља цркве. Локалитет се назива »Орах« или »Грчко гребље«. Некропола се простира у правцу сејевеозапад – југоисток на простору величине 105 x 21м. Са сјевера и истока окружена је литицама, а са југа стрмим ливадама названим »Краљеви вртови«. Преко њих је најлакши приступ некрополи са југоистока и југозапада. На некрополи је приликом истраживања у периоду од 1981 – 1985 евидентиран 71 стећак, од тога 61 сандук, 1 сандук са постољем, 2 сљемењака, 4 плоче, а за три стећка (52а, 53 и 69) коришћене су римске сполије. Стећци су постављени линеарно у редове од сјевероистока ка југозападу, а оријентисани су у правцу сјеверозапад – југоисток. Концентрација стећака у сјеверозападном дијелу некрополе је већа него у југоисточном. За потребе израде Елабората заштите археолошког локалитета Градац код Хаџића са остацима средњовјековног града и цркве и некрополом стећака, дате су смјернице за припремне радове рашчишћавања и геодетско снимање локалитета. У складу са наведеним смјерницама, геодетска служба општине Хаџићи је извршила снимање локалитета (План III) и материјал уступила Комисији у електронској верзији, дана 01. 10. 2013. године. Након преузимања материјала, извршена је идентификација снимљених стећака са Планом некрополе из периода археолошких истраживања 1981 – 1985 године (План II) те је дефинисана и зона заштите.

Упоредивањем прикупљених података,²¹ констатовано је да је геодетским снимањем из 2010. године технички снимљено 49 споменика: 2 плоче, 42 сандука, 1 сандук с постољем, 1 сљемењак, 1 римска сполија, 1 анепиграфски жртвеник и 1 фрагмент – капител. Стећци на Плану II од редног броја 1 до 8, који су смјештени у сјеверозападном дијелу некрополе, нису уцртани на Плану III, као ни стећци под редним бројевима: 14, 15, 16, 35, 41, 43, 43а, 50, 51, 53, 54, 55, 59, 60, 62, 63, 66, 70 и 71. На Плану III, евидентирана су и два стећка која нису уцртана на Плану II те су означени бројевима 1 и 2, док је бројем 4 означен фрагмент капитела. Приликом увида стања на терену, дана 31. 07. 2013. године, стећци и остаци темеља цркве су обрасли ниским растињем и нису били приступачни за било какву техничку

²⁰ Муџезиновић, Нермина. *Ibidem*, Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђења Сарајево, Сарајево, 2010/2011, стр. 9,10.

²¹ Идентификацију споменика, димензије споменика као и дефинисање зоне заштите, урадио је Ешреф Салихагић, геоматар и вањски сарадник Комисије.

обраду, због чега у овој Одлуци се наводе само подаци за стећке утврђене Планом III.

Димензије стећака:

9.	180x73	сандук	36.	170x74	сандук
10.	147x109	сандук	37.	134x70	сандук
11.	166x108	сандук	38.	163x104	сандук
12.	178x95	сандук	39.	191x101	сандук
13.	161x80	сандук	40.	161x73	сандук
17.	141x102	сандук	42.	159x98	сандук
18.	142x73	сандук	44.	123x60	сандук
19.	187x89	сандук	45.	117x70	сандук
20.	187x68	сандук	46.	208x93	сандук
21.	120x74	сандук	47.	143x82	сандук
22.	157x66	сандук	48.	154x54	сандук
23.	156x76	сандук	49.	105x58	сандук
24.	178x76	сандук	52.	178x81	плоча
25.	165x66	сљемењак (украшен)	52a.	124x57	римска сполија
26.	174x70	сандук	56.	171x100	сандук
27.	191x94	сандук	57.	126x78	сандук
28.	145x70	сандук	58.	152x58	сандук
29.	168x85	сандук	61.	118x97	плоча
30.	184x98	сандук	64.	131x58	сандук
31.	110x57	сандук	65.	192x150	сандук
32.	114x61	сандук	67.	86x39	сандук
33.	178x66	сандук	68.	176x81	сандук са постољем
34.	183x90	сандук	69.	109x60	одломак стубића анепиграфски жртвеник

Димензије новоснимљених стећака:

1. 77x59 цм
2. 144x44 цм

Димензије капитета означеног бројем 4 су: 98x85 цм.

Стручњаци који су се бавили истраживањем овога локалитета износили су различите предпоставке о врсти и датирању струкутура, које би се могле очекивати испод урушених громила. Археолошким ископавањима од 1981–1985 године, која су обухватила двије од три регистроване громиле (на Плану II ознака I-III), дошло се до егзактних чињеница. Откривени су остаци темеља средњовјековне цркве, оријентисане у правцу запад – исток са димензијама хоризонталних габарита; 7,80 x 5,65 м с вањске стране и 6,40 x 4,15, м с унутрашње стране (План IV). Једнобродна лонгитудинална грађевина има апсиду диспонирану у дужој осовини, с тлоцртом у форми фрагмента елипсе (у унутрашњем хоризонталном габариту), односно фрагмента правоугаоника (у вањском хоризонталном габариту). Анализа пропорција грађевине, показала је

„плански засноване просторне односе, који су базирани на коришћењу правилних геометријских форми: кружнице, квадрата и правоугаоника димензија: $1:\sqrt{2}$ и $1:\sqrt{2}$, уобичајених на предроманичким грађевинама. Откривени камени зидови су у надземном дијелу, били очувани у просјечној висини од око 1м. На основу налаза *in situ* утврђено је да су били малтерисани финим малтером, свијетле боје у слоју дебљине од 2 цм. Констатовано је да су камене плоче употпуности очуване унутар олтарског простора, док у наосу нису затечене. Под урушеним материјалом громиле (на Плану II ознака II), пронађени су остаци оградног зида око објекта. Уз цркву су откривена и истражена четири гробна мјеста. На основу датирања гробова (на Плану II ознака гроба 3 и 4) у сјевероисточном углу брода (датирани у исто вријеме као и црква) закључено је да на том потезу оградни зид изворно није ни постојао. У унутрашњости цркве и у њеној непосредној околини пронађено је неколико фрагмената обрађеног камена с пластиком или профилацијама, односно, фрагмената архитектонских елемената; седрени лук, одломак капитела од кречњака, два капитела од свијетлог кречњака, фрагмент стубића од лапоровитог кречњака, одломак корпуса стубића и одломак базаментa стубића, депоновани у депоу Земаљског музеја у Сарајеву.²²

Споменути фрагменти сврстани су у период римске епохе као и анепиграфски недатирани жртвеник (стећак 69) и двије плоче (52а и 53). Осим споменутих налаза, наведено је да је у мост на Зујевини уграђен споменик датиран у крај II или на почетак III вијека. На ареалу некрополе и у горњим дијеловима »Краљевих вртова« приликом чишћења терена, нађено је доста комада античке опеке. Међутим, наведени налази и услови у којима су нађени не пружају могућност за доношење закључака о врсти одређене грађевине или више њих, те о врсти и убикацији локалитета на овом подручју у римско доба од краја II до краја IV вијека.

Пошто цијели терен није довољно истражен, нарочито његов источни дио око громиле III, за сада се не зна одакле потичу ови фрагменти, да ли са самог Градца или су однекуд довучени. За ову другу претпоставку нема много логике, јер се 10 м сјеверно од цркве диже велика стијена са које се узимао камен за градњу зидова и стећака. Према томе, лакше је било већ разлупане фрагменте на самом локалитету грубо оклесати него их довлачити са неког другог простора.

Црква на Градцу је још једна грађевина из реда најраспрострањенијег и најједноставнијег облика подужног типа храма. Објекат је атипичан, рустичне обраде, саграђен од материјала узетог на самом локалитету. Основна функција такве цркве подразумијева обред у најелементарнијем виду на једном олтару. По својим одликама не издваја се од већине до сада нађених цркава на територији средњовјековне Босне и Хума из периода од XI до почетка XII вијека.²³ Уклапа се у општу слику стања које одражава скромну материјалну моћ заједнице која је подигла цркву или самог ктитора. Ова црква је вјероватно служила за потребе сеоске заједнице, чије је насеље испод ње било сједиште групе села у долини

²² Муџезиновић, Нермина. *Ibidem*. Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђења Сарајево, Сарајево, 2010/2011, стр. 10–14.

²³ Мисли се на цркве у Завали, Панику и на цркву св. Павла у Црнчу, гдје су констатовани појачани темељи и појава пориза као и у цркви на Градцу. Затим сличност са црквом у Лисичићима, Л. Фекежа повезује зато што је црквени праг искоришћен од античких сполија и др.

Зујевине. Прецизно датирање цркве није могуће због помањања битних стилских карактеристика. Када је саграђена и напуштена, у широком распону од скоро три вијека, није могуће установити. Трагова пожара није било. На сачуваном малтеру нема трагова преправки, а праг цркве, иако у секундарној употреби, није био излизан. Ипак, према свим анализираним особинама, ова црква се одликује крајњом једноставношћу, што даје елементе за претпоставку да је саграђена релативно рано, у XII вијеку, када се на тлу Босне јављају утицаји романичке умјетности.²⁴

3. Досадашња законска заштита

У Просторном плану БиХ до 2000. године на подручју општине Хаџићи као споменик III категорије уврштено је 12 локалитета некропола са стећцима (451 стећак) без прецизније идентификације.²⁵

Према евиденцији Завода за заштиту споменика у саставу Федералног министарства културе и спорта у селу Градац је евидентирано добро под слједећим називом:

- **Градац, Градац, општина Хаџићи**

Праисторијска градина, римски споменици, средњовјековни град, црква, некропола и каменолом.

На првобитној праисторијској градини, лоцираној на изданку Ормања, који се спушта према Зујевини, подигнуто је средњовјековно утврђење.

На стијени „Гребену“, налази се кула, цистерна и основе куће.

Град се први пут спомиње 1355. године.

Бронзано или жељезно доба.

На локалитету Орах, испод града су остаци једнобродне цркве и гробови уз њене зидове.

Уз рушевину цркве су дијелови касноантичке архитектуре и римски жртвеник. Касноантичко доба 5-6 в. и римско доба 2-3 в.

На локалитету Орах је лоцирана некропола са 65 стећака.

Касни средњи вијек.

Наведено добро није било уписано у Регистар споменика културе Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине.²⁶

Према евиденцији Кантоналног завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Сарајево, комплекс средњовјековног града са некрополом и остацима цркве уписан је у **Листу евидентираних, претходно заштићених и заштићених непокретних споменика културе и природне баштине Кантона Сарајево**, с јединственом шифром, под називом „*Локалитет Градац*“,

²⁴ Фекежа, Лидија. *Ibidem*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 181, 182.

²⁵ Група аутора, *Просторни план Босне и Херцеговине, фаза б – валоризација, природне и културно-историјске вриједности*, Институт за архитектуру, урбанизам и просторно планирање Архитектонског факултета у Сарајеву и Урбанистички завод за Босну и Херцеговину Сарајево, Сарајево, 1980, стр. 50.

²⁶ Допис Завода за заштиту споменика у саставу Федералног министарства културе и спорта, број: 07-40-4-1514-1/12, од 27. 02. 2012. године.

средњовјековни град и некропола и касноантичка базилика, Градац“.²⁷

Елаборатом је наведен *Оквирни дугорочни план активности с глобалном динамиком подијељеном у етапе*.²⁸

I ФАЗА

- Деминирање, односно, коначна безбједносна провјера од стране надлежних организација и служби на комплетном подручју: обезбјеђење слободног приступа свим позицијама унутар комплекса
- Рашчишћавање терена на досад недоступним позицијама (периметрални бедем у цијелој дужини/траси, а посебно, на позицијама кула: све раније коришћене и изворне комуникације, итд.)
- Израда аналитичке документације:
 - Зонинг – план и концепт ревитализације шире зоне: Гребен, Захође, Кик, Варда и Орах
 - Трасирање комуникација унутар шире зоне (стазе) и приступног пута из насеља Градац
- Успостављање неопходних привремених путева за несметану комуникацију унутар шире зоне, по трасама које су утврђене аналитичком документацијом
- Успостављање приступног пута из насеља Градац, по траси која је утврђена аналитичком документацијом (макадамски, привремени пут, који омогућава приступ комплексу мањим камионетом или џипом, како би се обезбиједили услови за довоз материјала при радовима обнове и истраживањима; пут ће се, касније довршити у складу са техничким прописима и захтјевима као трајно рјешење)
- Увид у фотоснимање Службе заштите заштите на досад недоступним зонама, односно, у читавој широј зони (подручја која нису била сигурна због мина и непроходне, обрасле површине)

II ФАЗА

- Израда идејног рјешења ревитализације, пејзажног уређења и визуелних комуникација за ширу зону: Гребен, Захође, Кик, Варда и Орах
- Израда изведбене документације за приступни пут
- Прва кампања археолошких истраживања: кула на Кику с околним зидовима
- Снимање и израда пројектне документације за трајну заштиту и ревитализацију: кула на Кику с околним зидовима
- Ургентна (а по могућности – и трајна²⁹ заштита откопаных/очишћених

²⁷ Муџезиновић, Нермина. *Ibidem*. Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђења Сарајево, Сарајево, 2010/2011, стр. 15.

²⁸ До почетка реализације Пројекта, било је неопходно окончати геодетска снимања.

²⁹ Све археолошке кампање морају бити праћене одговарајућим захватима **ургентне заштите**, који ће осигурати да се откопане структуре не оштете до коначне конзервације, тј. **трајне заштите**. У овисности о конкретним околностима, за сваки појединачни случај, служба заштите ће у координацији с инвеститором, процијенити да ли постоје могућности и реалне претпоставке да се у оквиру текуће фазе (планског периода), поред ургентне заштите, дјелимично или у цјелости,

камених структура на Кику. (Након откривања структуре куле и осталих зидова уз кулу, морају услиједити захвати ургентне заштите)

III ФАЗА

- Трајна заштита откопаних/очишћених камених структура на Кику (конзервација, евентуално и дјелимична рестаурација и реконструкција)
- Снимања и израда пројектне документације за трајну заштиту и ревитализацију: структура на Гребену („преграда“, остаци куле)
- Друга кампања археолошких истраживања: периметрални бедем на Захођу (с акцентом на бедемске куле – посебно, кулу која је већ истражена)
- Снимања и израда пројектне документације за трајну заштиту и ревитализацију: бедем на Захођу
- Ургентна (а по могућности и трајна) заштита откопаних / очишћених и тренутно откривених камених структура периметралног бедема (Захође). (Након откривања структуре бедема, морају услиједити захвати ургентне заштите)
- Почетак радова на вањском уређењу (радови на вањском уређењу подразумијевају и финализацију/коначно уређење шетница и привремено успостављених пјешачких стаза)

IV ФАЗА

- Трајна заштита откопаних камених структура периметралног бедема (Захође: конзервација, евентуално дјеломична рестаурација и реконструкција откопаних зидова/темеља)
- Трећа кампања археолошких истраживања: унутрашњост градског обора (Захође); Гребен: цистерна која се помиње у изворима; Гребен: утврђивање чињеница везаних за претпоставку о постојању још неке куле (која се износи у раније наведеним стручним радовима)
- Снимања и израда пројектне документације за трајну заштиту и ревитализацију: унутрашњост градског обора (Захође); Гребен: цистерне; Гребен: *евентуално* откопани остаци других кула
- Ургентна (а по могућности и трајна) заштита *евентуално* откопаних камених структура у унутрашњости обора на Захођу и на Гребену. (Након евентуалног откривања нових структура, морају услиједити захвати ургентне заштите)
- Конзервација и санација структура на Гребену („преграда“, остаци куле)
- Наставак радова на вањском уређењу
- Почетак израде пројектне документације за пратеће садржаје

V ФАЗА

- Трајна заштита *евентуално* откопаних камених структура на Захођу (унутрашњост обора) и на Гребену (конзервација, евентуално, дјелимична рестаурација и реконструкција откопаних зидова/темеља)
- Четврта кампања археолошких истраживања: дјелимично или

цјеловито откривање/чишћење оградног зида цркве

- Снимање и израда пројектне документације за трајну заштиту и ревитализацију: оградни зид цркве, остаци цркве, простор некрополе
- Ургентна (а по могућности и трајна) заштита откопаних дијелова зида око објекта цркве. (Након откривања структуре зида, мора услиједити захват ургентне заштите)
- Конзерваторски и санациони радови на стећцима некрополе
- Наставак радова на вансјком уређењу (простор некрополе)
- Наставак израде пројектне документације за пратеће садржаје
- Израда извдebene документације за приступни пут

VI ФАЗА

- Трајна заштита откопаних дијелова зида око објекта цркве и остатака цркве (конзервација, евентуално дјелимична рестаурација и реконструкција)
- Конзерваторски и санациони радови на стећцима некрополе
- Наставак радова на вањском уређењу
- Наставак израде пројектне документације за пратеће садржаје
- Почетак реализације пројекта за пратеће садржаје
- Почетак реализације пројекта приступног пута

VII ФАЗА

- Конзерваторски и санациони радови на стећцима некрополе
- Окончање радова на вањском уређењу
- Окончања израде пројектне документације за пратеће садржаје
- Наставак реализације пројекта за пратеће садржаје
- Наставак реализације пројекта приступног пута

VIII ФАЗА

- Окончање конзерваторских и санационих радова на стећцима некрополе
- Окончање реализације пројекта за пратеће садржаје
- Окончање реализације пројекта приступног пута

IX ФАЗА-....континуитет постојања споменика

- Текуће одржавање, промоција, презентација, афирмација³⁰

Према Стручном мишљењу Завода за планирање развоја Кантона Сарајево, границе истражног простора и експлоатационог поља каменолома „Хаџићи“ – фирма Хидроградња, д.д. Сарајево, „задиру“ у цјелину археолошког локалитета Градац и директно га угрожавају. У складу с тим Завод за планирање развоја Кантона Сарајево је;

- подржао номинацију археолошког локалитета Градац за национални споменик,
- дао позитиван став према Елаборату заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом, који је приредио Кантонални завод за заштиту културно-историјског и

³⁰ Муџезиновић, Нермина. *Ibidem*. Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђења Сарајево, Сарајево, 2010/2011, стр. 30–33.

- природног наслеђа Сарајево 2010/2011, дао смјернице да је уз номинацију археолошког локалитета Градац за национални споменик, неопходно размотрити и преиспитати питање рада каменолома (урбано подручје општине Хаџићи, обухват, близина насеља Дуповци и Гривићи, ријека Зујевина-дијелом III водозаштитна зона извора градског водоводног система Хаџићи, доминантно државно шумско земљиште, те да се не угрози локалитет Градац као велика археолошка вриједност, али и други ресурси, који су генерално од значаја, посебно за локалну заједницу.³¹

4. Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови

Истраживачке радове на локалитету вршили су: М. Мандић,³² Ђ. Мазалић,³³ Ш. Бешлагич,³⁴ И. Бојановски,³⁵ Л. Фекежа,³⁶ Б. Димитријевић,³⁷ Нермина Мујезиновић.³⁸

Конзерваторско–рестаураторски радови предузимани су дјелимично и подразумијевали су захвате, који имају карактер ургентне заштите откопаних структура, тј. захвате који су пратили археолошке кампање. Међутим, на локалитету никада није проведена систематска физичка заштита остатака архитектуре и надгробника, јер њихова грађа никада није у цјелости свеобухватно заштитарски третирана. Тако су само на зидовима цркве, након откривања, вршени одређени конзерваторски захвати.

5. Садашње стање добра

Увидом на лицу мјеста, 31. јули 2013. године, установљено је сљедеће:

- Подручје комплекса средњовјековног града, некрополе са стећцима и остатака темеља цркве је обрасло листопадном шумом, а присутно је и

³¹ Допис Завода за планирање развоја Кантона Сарајево број:09-02-23-1835/12 од 13. 04. 2012. године, достављен Општини Хаџићи.

³² Мандић, Миховил, *Археолошке цртице из Босне*. Старинар, сер. III, том IV, 1926/1927, Београд, 1928, стр. 9–14.

³³ Мазалић, Ђоко, *Градац код Хаџића*. ГЗМ, год. LIV/1942, Сарајево, 1943, стр. 193-206; *Нови подаци о Градцу код Хаџића*. Наше старине XIII, Сарајево, 1972, стр. 79–84.

³⁴ Бешлагич, Шефик, *Стећци, каталогско-топографски преглед*. "Веселин Маслеша", Сарајево, 1971. стр. 171.

³⁵ Бојановски, Иво. *Прилози за топографију римских и предримских комуникација у римској провинцији Далмацији*. Годишњак ЦБИ, књ. XVII, Сарајево, 1978, стр. 51.–126.

³⁶ Фекежа, Лидија. *Археолошка истраживања средњовјековног града и цркве у селу Градац код Хаџића*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 165–183.

³⁷ Димитријевић, Бранка. *Анализа пропорција тлоцрта цркве у Градцу код Хаџића*, ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989, стр. 189, 190.

³⁸ Мујезиновић, Нермина. *Средњовјековни град Градац с некрополом стећака и остацима цркве – Елаборат заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом, Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Сарајево, Сарајево, 2010/2011.*

- доста средњег и високог грмља које отежава кретање,
- Већи дио архитектонских остатака је затрапан и налази се испод терена, тако да им се не може приступити без радова откривања и чишћења терена,
 - Уз помоћ локалних водича, дјелимично је сагледано и фотографски забиљежено стање фрагмената зида периметралног бедема, и то испод нивоа терена, који је био видљив у рововима ископаним током рата 1992–1995. Фрагмент зида није конзерваторски третиран, а вјероватно није раније био ни откопан,
 - Кула на Кикку није чишћена нити откривана током археолошких истраживања 1981 – 1985, представља зараслу узвисину купастог облика у аморфном стању,
 - На Гребену је најбоље очуван преградни слободностојећи зид, који се у цјелости простире изнад нивоа терена,
 - У остатке куле на Стијени није извршен увид због екстремног положаја – смјештена на самом врху/платоу стијене и због неприступачног прилаза,
 - Подручје некрополе је обрасло шумом и ниским растињем, тако да су само поједини примјерци фотографирани. Углавном су дијелом утонули, на њима су примјетни маховина и лишјајеви, а неки од њих су и преврнути.
 - С обзиром да су на зидовима вршени конзерваторски захвати након археолошких ископавања, међу најбоље очуваним структурама су остаци темеља цркве.

6. Специфични ризици

- Подручје комплекса средњовјековног града, некрополе са стећцима и остатака темеља цркве представља експлоатационо поље каменолома „Хаџићи“ – фирма Хидроградња, д.д. Сарајево и константно је угрожено свакодневном употребом експлозива,
- дезинтеграција локалитета због дугогодишњег неодржавања,
- неповољни утицаји атмосфералија,
- самоникла вегетација.

III - ЗАКЉУЧАК

Примјењујући Критеријуме за проглашење добара националним споменицима (“Службени гласник БиХ”, бр. 33/02 и 15/03), Комисија доноси одлуку као у диспозитиву. Одлука је заснована на сљедећим критеријумима:

А) Временско одређење

В) Историјска вриједност

С) Умјетничка и естетска вриједност

- Квалитет обраде,
- Квалитет материјала,
- Пропорције,
- Композиција,
- Вриједност детаља,
- Вриједност конструкције.

D. Читљивост (документарна, научна, образовна вриједност)

- i. Материјално свједочанство о мање познатим историјским периодима,
- iv. Свједочанство о одређеном типу, стилу или регионалном маниру,
- v. Свједочанство о типичном начину живота у одређеном периоду.

E. Символичка вриједност

- i. Онтолошка вриједност,
- ii. Сакрална вриједност,
- iii. Традиционална вриједност,
- iv. Везаност за ритуале или обреде,
- v. Значај за идентитет групе људи.

F. Амбијентална вриједност

- и. Однос облика према осталим дијеловима цјелине,
- иии. Објекат или група објеката је дио цјелине или подручја.

G. Изворност

- i. Облик и дизајн,
- ii. Материјал и садржај,
- iv. Традиција и технике,
- v. Положај и смјештај у простору,
- vi. Дух и осјећања,
- vii. Други унутрашњи и вањски чиниоци.

H. Јединственост и репрезентативност

- i. Јединствен или риједак примјерак одређеног типа или стила,

I. Цјеловитост (цјелине, подручја, збирке).

- ii. Хомогеност,
- iii. Заокруженост (комплетност).

Саставни дио ове одлуке су:

- Имовинско-власничка документација
 - Копија катастарског плана број: Ха-78, к.о. Зовик, Р: 1: 2 500;
 - Какатстарскокњижни извадак број: 76, к.о. Зовик, Хаџићи;
 - Земљишнокњижни улошци број; 36, 58, 74, 76, 230, 258, 259, к.о. Зовик и 175, к.о. Хаџићи.
- Документација о претходној заштити добра
 - Допис Завода за заштиту споменика у саставу Федералног министарства културе и спорта, број: 07-40-4-1514-1/12, од 27. 02. 2012. године, којим су Комисији достављени подаци о евиденцији и статусу претходне заштите локалитета Градац у Хаџићима.
 - Дописом број: 02-40-4-4273/2012, од 24. 04. 2012. године, Општина Хаџићи је доставила допис и Стручно мишљење Завода за планирање Кантона Сарајево, број: 09-23-890/1-12, од 16. 04. 2012. године и 09-02-23-1835/12, од 14. 04. 2012. године, а везано за издавање „сагласности за проширењем ганица експлоатационог поља и граница истражног простора Каменолома Хаџићи“.
 - Дописом број: 02-40-4-4273/2012, од 24. 04. 2012. године, Општина Хаџићи је доставила у електронској форми Елаборат заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом,

који је приредио Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Сарајево 2010/2011.

- Фотодокументација:
 - фотографије постојећег стања добра снимљене су 31. 07. 2013; фотографисао историчар Зијад Халиловић (фотографисано дигиталним фотоапаратом Canon EOS 450 D);
- Техничка документација:
 - Технички снимци постојећег стања добра (скица комплекса средњовјековног града, остатака темеља цркве и некрополе са стећцима, снимак споменика); геодетска служба Општине Хаџићи је извршила радове снимања локалитета и материјал уступила Комисији у електронској верзији, дана 01. 10. 2013. године.
 - Идентификацију споменика, димензије споменика као и дефинисање зоне заштите, урадио је Ешреф Салихагић, геометар и вањски сарадник Комисије.

Коришћена литература

У току вођења поступка проглашења добра националним спомеником БиХ, коришћена је сљедећа литература:

1928. Мандић, Миховил, *Археолошке цртице из Босне*. Старинар, сер. III, том IV, 1926/1927, Београд, 1928.
1943. Мазалић, Ђоко, *Градац код Хаџића*. ГЗМ, год. LIV/1942, Сарајево, 1943, стр, 193-206;
1971. Бешлагич, Шефик, *Стећци, каталожко-топографски преглед*. "Веселин Маслеша", Сарајево, 1971.
1972. Мазалић, Ђоко, *Нови подаци о Градцу код Хаџића*. Наше старине XIII, Сарајево, 1972.
1978. Бојановски, Иво. *Прилози за топографију римских и предримских комуникација у римској провинцији Далмацији*. Годишњак ЦБИ, књ. XVII, Сарајево, 1978.
1980. Група аутора, *Просторни план Босне и Херцеговине, фаза б – валоризација, природне и културно-историјске вриједности, Институт за архитектуру, урбанизам и просторно планирање Архитектонског факултета у Сарајеву и Урбанистички завод за Босну и Херцеговину Сарајево*, Сарајево, 1980.
1989. Димитријевић, Бранка. *Анализа пропорција тлоцрта цркве у Грацу код Хаџића*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989.
1989. Фекежа, Лидија. *Археолошка истраживања средњовјековног града и цркве у селу Градац код Хаџића*. ГЗМ (А), НС 42/43 1987/1988. Сарајево, 1989.
1997. Мушета-Ашчерић, Весна. *Средњовјековна насеља на мјесту данашњег Сарајева у Прилозима историји Сарајева*. Радови са научног симпозијума «Пола миленија Сарајева» одржаног од 19. до 21 марта 1993. године. Институт за историју и Оријентални институт, Сарајево, 1997.

2005. Мушета-Ашчерић, Весна. *Сарајево и његова околина у XV вијеку, између запада и истока*. Sarajevo Publishing, Сарајево, 2005. стр. 16–19. + Карта – Жупе сарајевског подручја у првој половини XV вијека.
- 2010/2011. Мујезиновић, Нермина. *Средњовјековни град Градац с некрополом стећака и остацима цркве – Елаборат заштите с дугорочним програмом активности и оквирним динамичким планом*, Кантонални завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Сарајево, Сарајево, 2010/2011.

Носилац истраживања и израде Приједлога одлуке:

*Зијад Халиловић, професор историје, сарадник за археологију
у Комисији за очување националних споменика*